

УДК 821.161.2-Шевченко.09

Оксана Шупта-В'язовська

**ЕКЗИСТЕНЦІЙНІ ВИМІРИ ЗРАДИ В ЦИКЛІ
«В КАЗЕМАТІ» ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

У статті цикл «В казематі» Тараса Шевченка розглядається у площині смислової єдності, системоорганізуючим началом якої виступає мотив зради у її екзистенційних вимірах та контамінаціях.

Ключові слова: цикл, системна єдність, мотив зради, художнє мислення.

В статье цикл «В каземате» Тараса Шевченко рассматривается в плоскости смыслового единства, системоорганизующим началом которого выступает мотив измены в ее экзистенционных измерениях и контаминациях.

Ключевые слова: цикл, системное единство, мотив измены, художественное мышление.

In this article the cycle of poems «In the Dungeons» by Taras Shevchenko is examined in the area of semantic unity with the system organizing principle of the motif of betrayal in its existential measuring and contamination.

Key words: cycle, systemic unity, motif of betrayal, artistic thinking.

Цикл «В казематі» Тараса Шевченка привертає до себе увагу, зокрема, одиничністю подібного жанрового утворення у спадщині поета. На сьогодні можемо констатувати, що в поле дослідницької уваги не раз потрапляли вірші циклу, скрупульозно вивчалися обставини його створення тощо [1], але цикл як специфічна єдність, поза сумнівом, потребує подальшого вивчення.

Важливим моментом у розумінні жанрової природи подібного утворення є його системність, — відтак постає питання про системоорганізуючі начала або їх комплекс. Найперше, на що звертають увагу всі дослідники — це час і місце написання віршів, що, безперечно, є важливою, але не вичерпною мотивацією, оскільки у цьому випадку цикл розуміється як формально-ситуативна єдність, яка досить легко може бути розкладена на окремі твори, що досі ми і спостерігаємо. Недостатність подібного підходу засвідчує редакційна робота Шевченка над циклом, яка дозволяє зробити висновок, що «В казематі» мис-

лилось ним не як елементарна хронологія, а як певна художня цілісність, яка володіє власним смислом, що не локалізується в тій чи іншій частині [2]. Це спонукає нас зробити спробу знайти ту над-ідею, яка об'єднає досить різнопланові вірші циклу.

Остаточна редакція «В казематі» має наступний вигляд: йде назва, потім посвята, потім не пронумерована частина, яка завдяки відсутності нумерації сприймається як вступ, далі йдуть дванадцять пронумерованих частин. Уже ця зовнішня формальна організація засвідчує примат системності над розрізненістю. Важливим у цьому плані видається вступ до циклу, про який прийнято говорити як про вірш «Згадайте, братія моя...». Звертає на себе увагу вже те, що він був написаний значно пізніше, і саме в остаточній редакції Шевченко робить його вступом до циклу. Закономірність такого рішення цілком очевидна, адже твір є прямим зверненням до людей, яких з Шевченком об'єднали арешт та ув'язнення. Отже, вступ розгортає, концептуалізує посвяту і, головне, уже дає підстави для оприлюднення системоорганізуючої над-ідеї.

Здавалося б, текст вступу цілком прозорий, але маємо у ньому кілька своєрідних «зламів», що загалом властиве поетичному мисленню Шевченка, сигналізуючи про вихід думки на нову орбіту (ці «злами» ніби маркери підтексту). По-перше, звертає на себе увагу певний дисонанс у використанні дієслів доконаного та недоконаного виду: питання «Коли ми зійдемося знову // На сій зубоженій землі?» [3, с. 6], яке асоційоване зі свідомістю «союзників» і витримане у доконаному виді, на рівні свідомості автора отримує доволі категоричну відповідь, яка з мовної точки зору розпадається на дві частини — адже з мовної логіки випадають два рядки, де дієслово вжите у недоконаному виді: «Ніколи, братія, ніколи // З Дніпра укупі не п'ємо!» [3, с. 6]. Умовне видалення цих рядків вирівнює, на перший погляд, логіку думки, але насправді позбавляє текст власне Шевченкової логіки — без них свідомість «союзників» і автора перебувають в одній хронотопічній площині, в одному регістрі, тоді як наявність зазначених рядків авторську свідомість вириває із загального потоку, одночасно надаючи їй риторичної діалогічності і виводячи на рівень монологічного над-знання.

По суті у вступі на рівні авторської свідомості відбувається принципове розрізнення житейської долі «союзників» (свою спільність з якими Шевченко не заперечує) та духовного бачення автора, його духовної дороги. Це розрізнення оприлюднює два важливі мотиви, які знайдуть подальше розгортання в циклі та спричинять конфлікт. Маємо на увазі мотив метафізичної неможливості бажаної єдності однодумців — суть екзистенційної самотності людини (митця) та мотив зради. Останній, як правило, не (увиразняється) акцентується дослідниками, пов'язуючись передовсім з рядками «І його забудьте, друзи, // І не проклинайте» [3, с. 6], у яких йдеться про студента Петрова, що написав донос на братчиків. Але чому зрадника варто «забути і не проклинати»? Чи не тому, в першу чергу, що автор бачить іншу, глибшу і трагічнішу зраду: «Повіруєм ще трохи в волю, // А потім жити почнемо // Меж людьми, як люде...» [3, с. 6]. Ця зрада постає як розрив долі житейської і долі духовної, це внутрішня зрада кожного, усвідомлення, прийняття, долання якої є індивідуальною справою, духовним «хребтом» покликаного. Не випадково спочатку констатується єдність «союзників» («Як ви гарнесенько і я...»), а закінчується виокремленням, прихованим протиставленням («І мене в неволі лютій // Інколи згадайте» [3, с. 6]). Як побачимо далі, нюансування, поліфонія самотності і зради, заявлених у вступі, утворить внутрішнє плетиво циклу.

Після вступу йде частина, яку складає вірш «Ой одна я, одна», що розглядається як авторська варіація народного мотиву. Не погодитись з цим важко, але варто додати до цієї констатації такі моменти, як повернення авторської свідомості до форми і мотиву ранньої творчості та ліричне абсолютизоване переживання самотності («А дружини й не буде!» [3, с. 7]) і самотності як зради («Де ви, добрії люде? // Їх нема, я сама...» [3, с. 7]). Остання постає амбівалентною, адже зрадниками виступають «добрії люде», які є і яких водночас немає, до того ж незбагненна ірраціональна провина лежить і на страждаючій людині, адже чомусь бог не дав їй «Ані щастя, ні долі» (по суті у далекому підтексті постає асоціація з першозрадою людини).

Якщо мотив самотності, як один з провідних циклу, обстоювати не випадає, то щодо мотиву зради варто зробити кіль-

ка зауважень. У завершеному варіанті третім, а у первісному — другим іде вірш «За байраком байрак...» який відкрито зазначений мотив виводить на перший план. Дослідники, як правило, прагнуть з'ясувати його історичну основу чи пояснити його зміст романтично-баладним началом. Безперечно, що такі ракурси бачення мають підстави, але не можна заперечити і того, що в загальному контексті циклу суто історичне, як і романтичне, відходить на другий план, — ця частина, швидше, набуває метафоричного (метафізичного) звучання (інша справа, що Шевченко вдається до узвичаєного вирішення плану зображення). Як це не парадоксально, ув'язненого через зраду Шевченка зрада в її прямій життєвській безпосередності не цікавить. Пильніше поет приглядається до того, що називає «злюю зрадливою долею», «лихими» або «чужими зрадливими людьми». У певному сенсі саме фізичне існування людини як необхідність узгодження себе з іншими художньою свідомістю автора трактується як зрада — метафізика, а не фізика якої постає перед духовним зором Шевченка у цей час.

Тому не випадково четверта, п'ята і шоста частини цілком можуть бути проінтерпретовані в плані розгортання цього мотиву, адже на перший погляд у вірші «Не кидай матері, казали...» заявлена традиційна тема покритки, але знаходить вона не зовсім традиційне вирішення: «Віщує серце, що в палатах // Ти розкошуєш, і не жаль // Тобі покинутої хати...» [3, с. 8]. У наступному «Чого ти ходиш на могилу?» йдеться про зраду-смерть (смерть як зраду), а в «Ой три шляхи широкії...» зрадою постає відхід від рідного, блукання у світі (світом). Мотив метафізичної (немотивованої) зради, зради поза волею людини прочитується і в дев'ятій частині «Рано-вранці новобранці...».

Своєрідністю художнього мислення Шевченка є, з одного боку, бачення і переживання дійсності у всій її суперечливій різноманітності (і до певної міри прийняття цього), але, з іншого, йому чужа позиція як інтелектуального, так і емоційного компромісу. Ця своєрідність знаходить втілення у наявності в одному тексті висловлювань, що в тій або іншій мірі суперечать одне одному. Традиційним для Шевченка прийомом певної логізації такої суперечності є введення авторської іронії у текст

(спостерігаємо це у вступі до циклу), але може ця суперечність залишатися відкритою, коли автор не вважає за потрібне завуальювати лінію розриву між матерією і духом життя. У цьому випадку маємо на увазі досить поширене твердження про те, що в циклі передано почуття прийняття Шевченком того, що з ним сталося. На нашу думку, Шевченко не стільки схиляється перед фатальними реаліями життя, скільки, змушений існувати в їх параметрах, постійно протиставляє їм реалії буття духу: «...годіть! // Смиріться, моліться богу // І згадуйте один другого», — і тут же без будь-якого переходу чи то узгодження — «Свою Україну любіть, // Любіть її... Во время люте, // В останню тяжкую минуту // За неї господа моліть» [3, с. 13]. Головне, що останній вирішальний акорд завжди залишається за духом.

Але, якщо в названих частинах Шевченко екстраполює усвідомлену якість буття на світ умовний, тим самим відчужуючи її від себе, то в інших його авторська свідомість впритул стикається з необхідністю висловити власне Я, що долучилося до досвіду зради. Чи не тому зразу після «За байраком байрак...» йде славнозвісне «Мені однаково, чи буду...». Ми уже говорили про парадоксальне перебування в межах одного тексту протилежних сентенцій. Наявне воно і тут, адже перша частина заперечує другу і навпаки. А в контексті нашої розмови важливим є і те, що у першій частині з її домінантою «мені однаково» Шевченко піддає випробуванню на межі зради попереднє (перша частина є провокацією, при чому провокацію зраджує сама риторика, коли підкреслене повторювання домінанти засвідчує внутрішній спротив Я подібній можливості). З цієї провокативної ситуації його (авторську свідомість) знову виводить безкомпромісний втілений в над-ідею дух: «Та не однаково мені, // Як Україну...».

Мотив-антитеза «мені однаково» / «та не однаково мені» може бути прочитаний як колізія втілення духовного у матеріальне. Розгортання осаннього у життєву історію людини не є безкомпромісним, лінійним, однозначним. Так ця антитеза породжує у частині VII («Н. Костомарову») та частині X («В неволі тяжко, хоча й волі...») складну поліфонію чуттєвих нюансів трагічних смислів, які відкриває свідомості життєвий досвід.

Вірш «В неволі тяжко, хоча й волі...» як правило пов'язують з тяжким, на межі відчаю, настроєм Шевченка у казематі. Заперечувати і можливість такого психічного стану поета, і його відгомін у творі важко, та звертає на себе увагу раціональна тверезість авторського погляду на минуле життя, з одного боку, а з другого — твір не відпускає увагу завдяки знов-таки, певній провокативності, адже він видається суто біографічним, при цьому деякі біографічні фіксації викликають питання. «В неволі тяжко, хоча й волі, // Сказати по правді, не було...» [3, с. 12], — що означають ці рядки? З цього приводу можна міркувати досить довго, але зрозуміло одне, що Шевченко оглядається не тільки на реалії свого фізичного існування, а мабуть, в першу чергу на отой шлях вловленого матерією духу, необмежену, «неокраєну» волю якого він був приречений висловлювати (її пам'ятаючи). В цьому контексті рядки «Дурний свій розум проклинаю, // Що дався дурням одурить, // в калюжі волю утопить...» [3, с. 12] також набирають не власне біографічного, фізичного, а метафізичного сенсу. Дійсно, з точки зору колізії біографічної відповідь на питання, хто ж ці «дурні», заводять нас у ситуацію парадоксальну, адже логіка підказує, що йдеться про тих, з ким пройдено фатальний шлях, але ж — це їм присвячено цикл, вони — «братія». Відтак можемо стверджувати, що дійсний смисл рядків стосується не стільки фізичного буття, скільки висловлює рокованість людини на вторгнення у житейський абсурд, її фізичну причетність до нього, а він таїть у собі зраду вищої цінності, мислимої людиною: «Холоне серце, як згадаю, // Що не в Україні поховають, // Що не в Україні буду жить, // Людей і господа любить» [3, с. 12].

Абсолютно закономірно XI частина «Косар», традиційно кажучи, присвячена темі смерті, у вирішенні якої в даному випадку звертають на себе увагу кілька нюансів. Може здатися, що основний акцент тут пов'язаний з мотивом рівності людей перед смертю, але звертають на себе увагу ритмомелодика, внутрішня динаміка експресії, пов'язані не стільки з елегійним, медитативним тоном, скільки з урочисто напруженим, оптимістичним у підтексті. Не можна не помітити і, здавалося б, незначної новації, коли традиційне емблематичне уявлення

смерті кістяком з косою трансформоване в образ могутнього косаря. З огляду на ці два моменти ідея смерті починає набувати не стільки трагічно фінального, скільки очишувально-відновлювального, катарсисного звучання. Немає смерті, є поступ духу до досконалості і свободи. І тому остання строфа («І мене не мине // На чужині зотне // За решоткою задавить // Хреста ніхто не поставить. // І не пом'яне» [3, с. 13]), відсилаючи до «І не пом'яне батько з сином...», не потребує уже жодного розгортання, оскільки індивідуальне з його фізичною самотністю і метафізичною зрадою подолано. Тому заключна XII частина діалогічно виразно пов'язана зі вступом, варіюючи його з іншою інтонацією: посвята переходить у заповіт. Якщо у вступі увиразнено єдність автора і союзників, спільність життєвого шляху, а окремішність авторського тільки окреслена, то у фінальній частині авторська свідомість уже не перебуває в площині житейської єдності, вона вивільнилась, що дозволяє намічену у вступі пораду-благання «Любіться, брати мої, // Україну любіте...» [3, с. 6] перетворити на заповітний наказ «Свою Україну любіть, // Любіть її... Во Время люте, // В остатню тяжкую минуту // За неї господа моліть» [3, с. 13]. Певне застереження з боку дослідників викликають рядки «...Не наша мати, // А довелося поважати. // То воля господа. Годіть! // Смиріться, молітесь богу...» [3, с. 13]. І знов-таки маємо підкреслити, що їхній смисл не варто пов'язувати виключно з біографічними реаліями та ситуаціями. Від них Шевченко тільки відштовхувався, формуючи, цілком можливо несвідомо, у натхненні генія, відчуття чужості духові зрадливого існування в плоті, але і відчуття того, що це існування зумовлене вищим законом. Тому і смирення, проголошене Шевченком, не є смиренням перед життям як таким, але смиренням перед необхідністю виконати людиною накреслену їй долю, здійснити свій життєвий шлях.

Таким чином, цикл «В казематі» являє собою надзвичайно цікаве утворення, яке, з одного боку, легко розпадається на самотійно існуючі окремі твори — досвід шевченкознавства це переконливо засвідчує. З другого — він може бути потрактований з точки зору цілісності, єдність якої визначається худож-

нім осягненням самотності і зради як своєрідної над-ідеї, що висловлює наближення і водночас неможливість злиття духу і матерії. Частина циклу утворюють своєрідну мозаїку, яка, апелюючи до біографічного, має на меті наблизитись до зображення, візуалізувати існування духовного.

ЛІТЕРАТУРА

1. Степанишин Б. І. Вивчення циклу Т. Г. Шевченка «В казематі» // Українська мова та література в школі. — 1967. — № 10. — С. 32–37.
2. Чамата Н. «В казематі» // Шевченківська енциклопедія: в 6 томах. Т. 1. — К., 2012. — С. 553–556.
3. Шевченко Тарас. Повне збір. творів: у 12 томах. Т. 2. — К.: Наукова думка, 1991. — 290 с.

Стаття надійшла до редакції 15 жовтня 2013 р.